

О. І. Бондар

Темпорально-модальні категоріальні ситуації в українській мові

Функціонально-семантичні поля (далі ФСП) реалізуються в певних категоріальних ситуаціях, що являють собою перетини кількох полів і відбивають перехідні функції мовних одиниць. У пропонованій статті з'ясовуватимуться деякі аспекти зони взаємодії ФСП дейксисної темпоральності і ФСП модальності.

ФСП дейксисної темпоральності тісно пов'язане з ФСП модальності. Інколи його розглядають як субполе ФСП модальності, так званий індикатив (дійсний спосіб), що визначається модальним значенням реальності, на протизагу предикативним ознакам, що передають нереальні дії. Якщо модальність розглядати в широкому плані, як точку зору мовця на відношення між змістом висловлювання і дійсністю, то слід визнати, що немодальних висловлювань не існує взагалі й не може існувати в принципі. Річ тільки в тому, що більша частина модальних функцій мають позитивні засоби вираження, а деяка частина функцій приймається за умовчанням (своєрідна нульова форма вираження).

У першу чергу, це стосується ФСП власне темпоральності (дейксисної темпоральності): якщо мовець розташовує предикативну ознаку на часовій осі в минулому, теперішньому або майбутньому, значить він уявляє відношення між змістом висловлювання та дійсністю як реальні. Відсутність додаткових засобів вираження реальності пояснюється їх надлишковістю при опозиції реальність відношень (немаркований член) - нереальність відношень (маркований член).

Таким чином, ті ж самі форми виражають і темпоральні, і модальні функції, однак про їх ієрархію говорити не доводиться, оскільки ФСП модальності співвідноситься з комунікативною функцією мови, а ФСП власне темпоральності - з когнітивною, модальність функціонує на

рівні актуального синтаксису, а темпоральність входить до ареалу аналогового синтаксису [3:43]. Незалежно від того, до якої часової сфери поміщається мовцем предикатна ознака, відношення з дійсною дією уявляється мовцеві реальним (навіть якщо насправді воно не є таким). Тому зона футуральності теж обіймає сферу реальності, і майбутня дія знаходить своє місце на часовій осі. Щоправда, все частіше починають розрізняти дефінітивний індикатив (минулий і теперішній час) і віртуальний індикатив, куди поруч із питальними реченнями, умовними підрядними, реченнями з модальними словами входять також форми майбутнього часу [4:94-100].

З онтологічної точки зору це цілком справедливо, через те що для майбутнього завжди характерна певна невизначеність, ймовірність. Проте з точки зору мовця відношення між пропозицією висловлювання і майбутньою дією є реальним, і різниці між реченнями типу *Андрій закінчив школу, Андрій закінчує школу і Андрій закінчить школу* у цьому відношенні нема.

Інша річ, що майбутній час за своєю природою міцніше пов'язаний з ірреальністю й на рівні комунікативного синтаксису часто здатний виступати з ірреальною модальною функцією можливості, пор.: *Андрій закінчить школу = Андрій зможе закінчити школу*. Саме в цьому смислі справедливе твердження А.П.Загнітка, що футуральний спектр є перехідною площиною реальності/ірреальності, і в ньому спостерігається нейтралізація власне часової семантики й актуалізація ірреальності [127]

Інший характер мають зони субполя реальності/ірреальності, що передають нереальні дії. Імператив і супозитив вказують на дії, не розташовані на часовій осі. Імперативні форми вживаються в спонукальних та оптативних висловлюваннях і не мають категорії часу. У висловлюваннях типу *Читай листа, Принеси води, Хай він розповість тобі про це* і т.ін. відношення між предикатною ознакою та дією є нереальним, позаяк на аналоговому рівні виражає лише волітивність. Тим не менше, на рівні актуального синтаксису така волітивність завжди співвідноситься з теперішнім або майбутнім часом: дія мислиться як така, що виконується зараз і ймовірно буде виконуватися далі (*Читай листа далі*) або буде з деякою долею ймовірності виконуватися в майбутньому (попередні приклади).

До сфери майбутнього відноситься також непряма волітивність, яку подибуємо в оптативних висловлюваннях, за нереальності зв'язку з

дією. Це характерно, передусім, для власне бажальних та бажально-спонукальних висловлювань: *Поспати б мені зараз добре, У сон би провалитись* (В.Герасим'юк); *Хоч би прийшов Кезгайло, Подратували б дурня хоч цього* (І.Кочерга).

І Нереальна дія, що виражається віртуальним супозитивом, теж, як правило, має футуральну спрямованість: *Потім би вже я, молодший і кріпкий, ходив би, коли треба, до міста про нужду нашу, а ви сиділи б собі вдома* (Декамерон). Контрфактичний супозитив [Див. про контрфактичний супозитив 4:105-109] передає дві дії - нереальну і реальну. Нереальна дія виражається експліцитно і каузує реальну дію, яка може відноситися до будь-якої часової сфери залежно від контексту.

Так, у реченні *Коли б він [Кочубей] не втікав, а сидів у своєму маєтку, то і цілої тої немиліої приключки не було б* (Б. Лепкий) предикатні ознаки *не втікав би, сидів би* вказують на контрфактичні реальні дії *втікав, сидів*, які відносяться до сфери минулого. Те саме стосується і речення *Цвікловіц [до Лії]. Якби ти не була босоніжкою, то не знайшла б алмаза* (І.Кочерга). Речення *Якби ви його повідомили, то він би завтра прийшов* є кореферентне з реченням *Його не повідомили, тому він завтра не прийде*. Предикатна ознака *прийшов би* вказує на відсутність майбутньої реальної дії *не прийде*. У реченні *Трудяцюго я не переселяв би в підвал* (В.Підмогильний) предикат вказує на сферу теперішнього завдяки формі НВ *не переселяв би*. Заміна на форму ДВ *не переселив би* може вказувати на минулий або майбутній час залежно від контексту.

З минулим часом пов'язані оптативні висловлювання з нереальними бажаннями, що зумовлено онтологічно, а саме - незворотністю реального часу: *Мені б вислухати її уважно, а я не захотів навіть зустрітись*. Предикат *вислухати б* вказує на бажану дію, яка не мала місця в минулому, і мовець жалкує про це.

Зони можливості та необхідності пов'язані з діями, що розглядаються не у площині їх реальності/нереальності, а. в площині потенційності. Тому предикати не пов'язані з діями, розташованими на часовій осі. Однак на відміну від зони нереальності сама можливість або необхідність дії можуть бути розміщені в одній із часових зон. Причому, коли волітивні модальні функції (імператив та оптатив) завжди прикріплені до актуального теперішнього, а дії, до яких волітивність спонукає, співвідносяться з віртуальним майбутнім, то можливість і

необхідність можуть розташовуватися у всіх трьох часових сферах, у тому числі й за допомогою категоріальних засобів: *-Ходім, ти!... «Не можу я йти»* (В.Підмогильний); *Мусим слухиний видати наказ* (Л.Костенко) - у сфері теперішнього; *З новим двигуном автомобіль зможе розвинути швидкість 160 км/год* («Голос України»); *Ворог буде змушений відступити* - у сфері майбутнього: *Ніхто не міг поставити на коліна тебе в минулих, вогняних боях* (В.Сосюра); *Бертран мусив поїхати до Парижа* (Декамерон) - у сфері минулого.

Зони ймовірності та істинності зовсім не впливають на співвідношення предиката з реальною дією, а тому дія може закріплюватися за будь-якою часовою сферою (предикат, як правило, виражений дієсловом у дійсному способі), однак сам зв'язок предиката з реальною дією має ймовірнісний характер: *Копистка. Дуже, видно, зрадив, бо губи так і вдарили тропака...* (М.Куліш); *Та, може, вітер, трубадур осінній, Від поля співом мудріш пропливе* (С.Плужник); *Дівчата й хлопці сидять прищухлі, кожному з них, певне, хочеться в цю мить зазирнути вперед* (О.Гончар).

Між ФСП дейксісної темпоральності і модальності є також тісний зв'язок, який полягає в тому, що темпоральні форми можуть водночас передавати і модальні функції. Йдеться про можливість передачі ними маркованої модальності за певного контексту.

При відносній часовій нелокалізованості темпоральні форми можуть передавати модальну функцію можливості/неможливості виконання дії суб'єктом: *Дитина вже ходить; Ніяк нерозв'язу задачу; Цей вітер все знесе* (М.Кучеренко); *Він їх розпізнає збоку й зі спини* (В.Герасим'юк). Найчастіше така функція передається презенсом НВ або ДВ, тому такий час називають інколи **теперішнім потенційним** [2:455].

При такому ж контексті відносної постійності може виражатися і функція необхідності: *Якщо директор відсутній, його заступник відповідає за угоду; тут відповідає = 'повинен відповідати'*. Функція необхідності звичайно передається формами теперішнього часу. І тільки формами презенса 2-ої особи виражається функція необхідності на перетині з емотивністю: *- Ну що, злякався?-Злякаєшся тут!* В даному разі *злякаєшся = 'змушений злякатися' + емотивність*. Всі три часові форми, але найчастіше форма майбутнього ДВ може виражати модальні функції емотивності (здивування, захоплення, прикрощі і т.ін.) у конструкціях із особовим дієсловом, означальним

займенником *такий* та різними підсилювально-видільними частками: *Уродиться ж таке кляте! І скажете таке! І приверзеться ж таке!*

Інші модальні функції темпоральні форми передають на перетині з зоною негативності. Таким чином виражається функція вірогідності у заперечній конструкції з присудком, вираженим дієсловом у формі майбутнього ДВ: *Хто не захоче здійснити круїз по Середземному морю! Хто не позаздрить тепер Миколі!* Рідше функція вірогідності передається афірмативними конструкціями зі словами *всі, скрізь, всюди*: *Скрізь він візьме своє.*

На перехрещенні ФСП дейксісної темпоральності, зон негативності та питальності формується функція оптативності (*Що ж ви нічого не розповідаєте про себе?*), а також близька до неї функція спонукальності (оптативності-спонукальності): *Чи не передасте ви мені солі?* Вказані функції можуть реалізуватися і без негативності: *Чи пустите, хазяєчко, переночувати?* (П. Глазовий).

Таким чином, всі три часові зони (теперішній, минулий, майбутній) належать з кута зору мовця до сфери реальності. У зоні нереальності субполя реальності/нереальності предикати не співвідносяться з реальними діями на аналоговому рівні, а тому не локалізуються в часі. Однак на актуальному рівні в залежності від типу синтаксичної конструкції, а також контексту вони сигналізують про ту чи іншу часову сферу. За розрізнення рівнів аналогового та актуального синтаксису стає можливим адекватна кваліфікація. Тому аналогова волітивність імперативів на актуальному рівні завжди співвідноситься з зонами теперішнього або майбутнього. Оптативні висловлювання з непрямою волітивністю, а також віртуальний супозитив також мають футуральну спрямованість. Оптативні висловлювання з нереальними бажаннями пов'язані з зоною минулого. Предикати можливості та необхідності не пов'язані з реальними діями, однак сама можливість або необхідність дії можуть бути розміщені в одній із часових зон залежно від контексту.

1. Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови.-К., 1991.
2. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким: Морфология.-Братислава, 1960.-Ч.2.
3. Слюсарева Н.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка.-М.,1986.
4. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность.-Л., 1990.